

РОЗВИТОК МЕДИЧНИХ ЗНАНЬ У СТАРОДАВНЬОМУ КИТАЇ В ЕПОХУ ПЕРШИХ ЦЕНТРАЛІЗОВАНИХ ІМПЕРІЙ

Олена КОЖОЛЯНКО,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
Україна

o.kojoliansko@chnu.edu.ua

THE DEVELOPMENT OF MEDICAL KNOWLEDGE IN ANCIENT CHINA DURING THE ERA OF THE FIRST CENTRALIZED EMPIRES

Olena KOZHOLIANKO,

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3068-6416>,

Researcher ID: IDD-4596-2017

Kozholiansko Olena. The Development of Medical Knowledge in Ancient China during the Era of the First Centralized Empires. This article investigates the development of Chinese medicine during the Qin and Han dynasties. It focuses on the formation of theoretical foundations such as the Yin-Yang theory and the Five Elements, as well as the development of practical treatment methods including acupuncture, herbal medicine, and pulse diagnosis. The author highlights the contributions of prominent figures in Chinese medicine during this period, such as Zhang Zhongjing and Li Shizhen, whose works have become foundational to the field. The article also examines various medical treatises that have survived to this day and contain valuable information on treatment methods, medicinal substances, and the philosophical underpinnings of Chinese medicine. The significance of the Qin and Han dynasties in shaping traditional Chinese medicine as a comprehensive system of knowledge and practices that continues to influence medicine today is emphasized.

Methodology of the research. The research methodology is grounded in the principles of historicism, objectivity, systematicity, and interdisciplinarity. The study employs general scientific, specialized historical, and interdisciplinary methods. Each of these methods has proven effective in its specific context, allowing for an objective investigation into the genesis and evolution of the foundational theoretical concepts of Chinese medicine during the Qin and Han dynasties, as well as an assessment of their impact on the subsequent development of the field.

Conclusions. The era of the first centralized empires in ancient China marked a flourishing of culture and science. The empire achieved significant power, and Chinese scholars actively developed knowledge about the world around them. This period laid the groundwork for the development of Chinese medicine. Chinese physicians of that time made significant achievements: they first applied the method of clinical disease description, performed complex surgical operations, and developed various treatment methods such as acupuncture, herbal medicine, and pulse diagnosis. The first medical treatises were created, forming the foundation for the subsequent development of Chinese medicine. The theories of Yin and Yang and the Five Elements became the theoretical basis of Chinese medicine. Chinese physicians viewed a person as a unified system interacting with the environment, and treatment was aimed at restoring harmony in the body. The widespread use of medicinal plants was an important aspect of Chinese medicine. Pulse diagnosis became one of the most characteristic diagnostic methods. Chinese medicine of that time actively interacted with the medical systems of other peoples, contributing to its development. Thus, the Qin and Han dynasties marked the golden age of the formation of the foundations of traditional Chinese medicine. It was during this period that the theoretical foundations were laid and practical treatment methods were developed, which determined the development of this medical system for millennia to come.

Keywords: *Traditional Chinese Medicine, Qin and Han dynasties, Huangdi Neijing, Zhang Zhongjing, Li Shizhen, acupuncture, herbal medicine, pulse diagnosis, Yin and Yang, Five Elements.*

Постановка наукової проблеми та її значення.

Китайська цивілізація, що зародилася в басейні річки Хуанхе, довгий час розвивалася в умовах географічної ізоляції. Територіальне розташування Китаю, його віддаленість від інших тогочасних світових культур зумовили своєрідний характер його розвитку, відіграли визначальну роль у формуванні його унікальних культурних кодів. Така своєрідність протягом тривалого часу залишалася незмінною. Внаслідок того, що Китайська цивілізація розвивалася ізольовано від інших цивілізацій, унікальна історія та самобутня культура Китаю і до теперішнього часу в багатьох аспектах залишаються загадовими для європейців.

Найвищого розвитку культура та наукові знання Стародавнього Китаю досягли у III ст. до н.е. – III ст. н.е. (період правління династій Цинь та Хань), у часи коли країна була об'єднана у велику централізовану

державу. У Китаї впродовж III ст. до н.е. – III ст. н.е. загалом було зроблено більше відкриттів та винаходів ніж у будь-який попередній період історії країни. Це час переосмислення старих цінностей у культурі, наукових підходах і знаннях, та виникнення нових. У наступні періоди накопичений у цей період науковий багаж розширювався та поповнювався.

Значна частина важливих винаходів, на яких засноване життя сучасного суспільства, була винайдена у Стародавньому Китаї. Папір, книгодрукування (як ксилографія, так і набірний шрифт), фарфор, компас, порох та шовк – це далеко не повний перелік відкриттів, що досягли Європи через Великий шовковий шлях, зроблених китайськими вченими. Важливим показником загального підйому культури Стародавнього Китаю є розвиток наукових знань. Традиційна китайська медицина була не просто

системою лікування хвороб, а невід'ємною частиною китайської культури, тісно пов'язаною з релігією, філософією та повсякденним життям. Вона була способом життя, який дозволяв досягти гармонії з природою і самим собою.

Культура, наука та медична галузь, зокрема періоду Цинь та Хань, а також пізніших періодів, були досить розвиненими і різноманітними. Дослідження цих галузей дозволяє глибше зрозуміти менталітет стародавніх китайців, визначити, яким чином він впливав на їхній розвиток, яке місце у китайській та світовій культурі посідає медицина, яке місце належить їй у розвитку загальнолюдської цивілізації, це і визначає **актуальність теми**. Значна кількість винаходів Стародавнього Китаю використовуються у наш час. І можливо, що плоди деяких наукових відкриттів, які використовуються у наш час незаслужено залишилися б в тіні, якби їх не вивчали сучасні вчені, а можливо, що і ще досі залишаються невідомими. Тому вивчення давньокитайських досягнень у медичній галузі актуальні як сьогодні, так і у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень. Протягом останніх років питання вивчення історії китайської медицини в світі набуває все більшої популярності. Серед світових авторитетів у цій галузі, чий праці є фундаментальними для розуміння історії китайської медицини варто виділити роботи Нетана Сівіна – одного з найвідоміших дослідників китайської науки і медицини. Його роботи присвячені аналізу класичних текстів, філософських основ китайської медицини та її взаємодії з іншими культурами. Так само необхідно згадати роботи британського науковця Джозефа Нідхама (Joseph Needham), який присвятив більшу частину свого життя дослідженню науки і цивілізації Китаю. Його багатотомна праця «Science and Civilization in China» містить значну кількість інформації про історію китайської медицини. Китайсько-американська історик медицини Лу Джеві Джен (Lu Gwei-Djen) спеціалізувалася на дослідженні історії китайської фармакології. Значний внесок у вивчення теорії і практики китайської медицини зробив німецький синолог та історик медицини Unschuld Paul U. Що стосується українських дослідників, то вони частіше займаються вивченням сучасних аспектів китайської медицини, її впливу на українську культуру та суспільство, а також питаннями взаємодії традиційної китайської медицини із західною. Так, у статті В.Хілініч «Історичні першоджерела традиційної китайської медицини» досліджується широкий спектр питань, пов'язаних з вивченням історичних джерел традиційної китайської медицини. Автор аналізує різноманітні тексти, що відносяться до різних історичних періодів, виявляючи їх особливості та значення для розуміння розвитку китайської медицини. Особлива увага приділяється методологічним аспектам дослідження, насамперед використанню сучасних методів історико-культурного аналізу для інтерпретації складних медичних текстів.

Результати дослідження дозволяють глибше зрозуміти еволюцію теоретичних основ і практичних аспектів традиційної китайської медицини та сприяють подальшому розвитку цієї галузі знань¹.

Дослідження спрямоване на всебічний аналіз процесу становлення та розвитку китайської медицини в період династій Цинь та Хань. Зокрема, автор ставить за **мету** виявити генезис та еволюцію фундаментальних теоретичних концепцій, таких як вчення про Інь і Ян, п'ять елементів, а також оцінити внесок видатних медиків того часу у формування практичних методів лікування. Крім того, дослідження спрямоване на демонстрацію ключової ролі цього історичного періоду у становленні китайської медицини як цілісної системи знань, що вплинула на подальший розвиток медицини в Китаї та світі.

Виклад основного матеріалу. Вважається, що китайська медицина з'явилася ще у доцинську епоху, а її теоретична система виникла в період від епохи Воюючих царств до часу правління династій Цинь і Хань. У процесі розвитку її базова теорія вдосконалювалася, поступово складалася клінічні дисципліни, з'явилися видатні лікарі та фармацевти, передавалися від покоління до покоління канонічні праці, формувалася наука, що досліджує здоров'я людини, її хвороби та способи боротьби з ними, яка зробила величезний внесок у збереження та підтримання здоров'я населення Китаю та людей усього світу.

Три тисячі років тому у ворожильних написах на кістках і панцирах періоду династії Інь вже були записи про способи лікування та відомості про значну кількість хвороб. За часів династії Чжоу медицина вже почала ділитися на дисципліни, у розділі «Небесні чиновники» «Постанов династії Чжоу» медицина поділялася на такі розділи, як цзиі (терапія), яніі (дерматологія), шиі (дієтологія) і шоуі (ветеринарія).

Вже використовувалися чотири види діагностики (огляд, прослуховування, опитування, обмацування) та інші об'єктивні способи постановки діагнозу, лікарські препарати, акупунктура, операції тощо. На державному рівні було засновано класифікацію медичного персоналу та систему перевірки його діяльності; у розділі «Небесні чиновники» «Постанов династії Чжоу» говориться: «Іши – 2 людини [у ранзі] шанші. [Їх підлеглі:] 4 людини [в ранзі] сяші, фу – 2 людини, ши – 2 людини, ту – 20 людей, (...) іши керує справами медицини, збирає отрути та ліки для лікування хвороб».

У період Весен та Осеней та Воюючих царств з'явилося безліч відомих лікарів: І Хе, І Хуань, Чжан Санцзюнь, Бянь Цюе, Вень Чжі. У той час китайська медицина швидко розвивалася в галузі анатомії, етіології, діагностики. Найбільш ранні з існуючих медичних трактатів, знайдені в похованні Мавандуй, свідчать про накопичення певного досвіду в систематизації каналів цзин-ло, застосування лікарських речовин, акупунктуру та інші методи зовнішнього лікування.

¹ Khilich V. Istorychni pershodzherela tradytsiinoi kytaiskoi medytsyny [Historical Sources of Traditional Chinese Medicine], Ukraina-Kytai, № 18(4), 2019, P. 70-75 [in Ukrainian].

У період Воюючих царств з'явилося безліч мислителів, у країні сформувалася обстановка, в якій вільно конкурували різні вчення і розвивалися філософські течії, що надали «ідейну зброю» теоретичній системі китайської медицини. Закономірною була поява таких праць про теорію медицини, які дійшли до наших днів, – «Трактат про внутрішнє», «Відповіді на важкі питання» та інші. У них досить докладно було розібрано профілактику, причини виникнення, патогенез та діагностику конкретних хвороб, способи вимірювання пульсу, принципи лікування, теорію дії ліків, дози та принципи сумісності лікарських речовин, акупунктурні точки, способи акупунктури. Вони узагальнили численні досягнення в галузі медицини до епохи правління династій Цинь та Хань, таким чином, були надані майбутнім поколінням теоретичні підстави для клінічної практики.

Поєднання філософських ідей з клінічною практикою сприяло формуванню теоретичної бази китайської медицини з властивими їй особливостями. Уніфікація писемності, законів, одиниць мір та ваги за часів династії Цинь стимулювала і уніфікацію теоретичної системи китайської медицини.

Серед писемних джерел з цієї теми варто виділити один з найвидатніших творів китайської історії – «Історичні записки» Сима Цяня². Основою роботи Сими Цяня стало узагальнення і систематизація усіх історичних джерел попередніх часів. До складу твору «Історичні записки» входять п'ять розділів. Для нашого дослідження актуальним є третій розділ «Історичних записок» Сими Цяня – «Шу» («Трактати»). Автор твору робить спробу узагальнити в цілому історичний процес за певними аспектами. Така методика Сима Цяня здійснила досить відчутний вплив на весь наступний розвиток давньокитайської історіографії. Наслідком цього стало виникнення нового жанру у давньокитайській історіографії – династійної історії. Одним із перших творів цього жанру стала праця Бань Гу «Ханьська історія» («Ханьшу»)³. У третьому розділі «Ханьської історії» десять «Обзорів» мова йде про розвиток знань стародавніх китайців у різних наукових галузях, зокрема і в медицині.

Наслідком ідеологічної боротьби у Стародавньому Китаї, яка мала місце у III ст. до н.е. – III ст. н.е., стало створення великої кількості різноманітних філософських творів, де знаходимо цінні відомості щодо різноманітних аспектів тогочасного культурного життя та наукових винаходів. Прикладом цього може стати праця «Весна та осінь пана Люя» («Люйши чуньцю»)⁴. Цей твір став результатом колективної праці цілої групи різних вчених, які працювали за наказом Люя Бувея, котрий був першим радником імператора Цинь Шихуанді. У праці «Весна та осінь пана Люя»

(«Люйши чуньцю») міститься інформація, котра дає загальну характеристику стану тогочасних уявлень про суспільство, культуру, науку і природу у період Цинь, хоча, сучасні дослідники вважають, що цю працю було завершено у 241 р. до н.е.

Фундаментальним джерелом у вивченні фітотерапії – одного з найважливіших методів лікування у традиційній китайській медицині є Шень Нонг Бен Цао Цзін (Shěnnóng Běncǎojīng). Його автором вважається міфічний імператор Шень Нонг, який згідно з легендою випробував на собі властивості тисячі рослин, для того щоб визначити їхні лікувальні властивості.

У Шень Нонг Бен Цао Цзін містяться описи значної кількості різних рослин, їхніх властивостей, способів застосування та впливу на організм людини, тому це давньокитайське джерело вважається енциклопедією лікарських рослин. Тут міститься перша систематична класифікація лікарських рослин. Всі лікарські рослини поділені на три категорії відповідно до їхньої дії: верхні (тонізуючі), середні (гармонізуючі) та нижні (очищаючі). Однією із ключових концепцій, викладених у цьому трактаті, є теорія п'яти смаків. Відповідно до цієї теорії, кожній рослині притаманний певний смак, який пов'язаний з одним з п'яти елементів (дерево, вогонь, земля, метал, вода) і впливає на різні органи та системи організму. Іншою важливою концепцією є теорія тропності до органів, яка передбачає, що різні рослини мають селективну дію на певні органи або системи. Наприклад, деякі рослини можуть мати позитивний вплив на легені, інші – на нирки. Крім того, Шень Нонг Бен Цао Цзін звертає увагу на токсичність деяких рослин і надає рекомендації щодо їхнього безпечного застосування, підкреслюючи важливість індивідуального підходу до лікування та необхідність враховувати особливості кожного пацієнта.

Незважаючи на свою давність, «Шень Нонг Бен Цао Цзін» залишається актуальним джерелом знань про лікарські рослини, слугуючи основою для сучасних фармакологічних досліджень, та збереження традиційної китайської медицини як невід'ємної частини світової культурної спадщини. «Шень Нонг Бен Цао Цзін» слугує не лише довідником для практикуючих лікарів, а й натхненником для сучасних науковців, які досліджують механізми дії фітопрепаратів. Багато сучасних лікарських засобів мають своє коріння в описаних у трактаті рецептах, що свідчить про безперервність традиційної китайської фармакології. Крім того, «Шень Нонг Бен Цао Цзін» є цінним джерелом інформації для дослідників, відображаючи глибокі знання давніх китайців про взаємодію людини і природи. Шень Нонг Бен Цао Цзін – це не просто збірка рецептів, це скарбниця

² Beasley W.G. and Pulleyblank E.G. *Historians of China and Japan*, New York: Oxford University Press, 1961, 351 p. [in English]; Stephen W. Durrant *The Cloudy Mirror: Tension and Conflict in the Writings of Sima Qian*, Albany: State University of New York Press, 1995, 226 p. [in English]; Grant Ricardo Hardy *Objectivity and Interpretation in the «Shi Chi»*, Yale University, 1988, P. 92 [in English]; Burton Watson *Ssu-ma Ch'ien: Grand Historian of China*, New York: Columbia University Press, 1958, 276 p. [in English].

³ Clark, Anthony E. *Ban Gu's. History of Early China*, Amherst: Cambria Press, 2008, 324 p. [in English].

⁴ Sellmann, James D. *Timing and Rulership in Master Lü's Spring and Autumn Annals (Lüshi chunqiu)*, Albany: State University of New York Press, 2002, 265 p. [in English].

знань про лікарські рослини, накопичених протягом тисячоліть. Ця праця продовжує впливати на розвиток медицини і фармакології, вона стала основою для подальших досліджень у галузі фармакології і ботаніки не тільки в Китаї, але й в інших країнах.

Хуанді Нейцзін (Huángdì Nèijīng), або «Класика внутрішньої медицини Жовтого Імператора», є одним з найдавніших та найцінніших текстів традиційної китайської медицини. Цей трактат вважається своєрідною «Біблією» для багатьох поколінь лікарів і відіграє провідну роль у розумінні філософії та практики традиційної китайської медицини. Авторство цієї збірки медичних трактатів приписують китайському імператору Хуанді. Незважаючи на те, що авторство цього тексту є предметом дискусій серед дослідників, його вплив на розвиток китайської медицини важко переоцінити. Текст складається з двох частин. Перша – Сувень, або «Питання про найпростіше». Ця частина містить теоретичні основи традиційної китайської медицини, такі як концепції Інь і Ян, П'яти Елементів, теорію Ци, а також основи діагностики. У другій частині – Ліншу, або «Вісь духу», подається детальний опис акупунктури та інших мануальних терапевтичних методів, які використовуються в традиційній китайській медицині.

«Хуанді Нейцзін» є фундаментальним трактатом традиційної китайської медицини, що формує теоретичну основу цієї дисципліни. Його значення полягає в детальному описі фундаментальних концепцій, таких як взаємодія ін та ян, теорія п'яти елементів та концепція ци, що циркулює по меридіанах. Текст також містить докладні інструкції щодо діагностики, зокрема пульсової діагностики та огляду язика, а також описує різноманітні терапевтичні методи, серед яких центральне місце займає голкотерапія. «Хуанді Нейцзін» не лише систематизував існуючі знання про людський організм, але й став каталізатором для подальшого розвитку китайської медицини, слугуючи основою для розробки нових методів лікування та діагностики. Концепція людини як мікрокосмосу, відображення макрокосму Всесвіту, є однією з центральних ідей трактату. Вона дозволяє розглядати захворювання як порушення гармонії між людиною та навколишнім світом.

Сучасна медицина все більше звертається до принципів, закладених у «Хуанді Нейцзін». Концепції цілісного підходу до здоров'я, балансу ін та ян, а також використання природних методів лікування набувають все більшої популярності. Наукові дослідження підтверджують ефективність багатьох методів, описаних у трактаті, що свідчить про його актуальність і значимість для сучасної медицини. Отже, «Хуанді Нейцзін» є не просто історичним документом, а живим джерелом знань, яке продовжує впливати на розвиток медицини і формувати сучасні уявлення про здоров'я людини.

Відомий китайський державний службовець та лікар часів династії Хань – Чжан Чжунцзин є

одним із найвідоміших лікарів не лише часів династії Східна Хань, а й всієї історії Китаю. Він став автором класичних трактатів китайської медицини, де вперше були об'єднані теорія з клінічною практикою лікування.

Видатний терапевт та супротивник надприродного й магічного цілительства – Чжан Чжунцзин, детально розробив методи діагностики різних захворювань, що базувалися на дослідженні пульсу людини. Необхідно зазначити, що ці методи, розроблені Чжан Чжунцинем, і у наш час застосовуються лікарями традиційної китайської медицини⁵.

Народився Чжан Чжунцзин у 150 р. у повіті Неян, округу Наньян (сучасний Денчжоу провінції Хенань). Ще з дитинства він цікавився медициною, вивчав її у свого земляка відомого на той час лікаря Чжан Боцзу, проте невдовзі перевершив його, ставши найкращим лікарем свого часу. Чжан Чжунцзин отримав прізвисько «ташен» («святотрудний медицини»).

Чжан Чжунцзин став відомий не лише як вправний цілитель, але і як лікар із високим рівнем медичної етики, адже він лікував не лише заможних, а і бідних, завдяки чому йому вдалося врятувати багато людських життів.

Через роки, коли Чжан Чжунцзин був удостоєний державного звання «відданий батькам і чесний», він отримав особливі привілеї й права на посаду чиновника. У 196 р. Чжан Чжунцзин став правителем (тайшоу) округу Чанша (провінція Хунань).

Після отримання посади чиновника Чжан Чжунцзин прагнув продовжувати допомагати хворим, проте для цього потрібно було якимось чином обійти наказ імператора, що існував в ті часи. Згідно з цим наказом, державним службовцям заборонялося відвідувати будинки простих людей та лікувати хворих. Чжан Чжунцзин знайшов такий вихід: кожного місяця 1-го та 15-го числа він відкривав приймальний зал, і люди, що потребували лікування, могли звернутися до нього за допомогою⁶.

Наприкінці правління династії Східна Хань, крім численних повстань та жорстоких придушень, у країні почалася епідемія, яка призвела до загибелі значної частини населення. Ця одна із багаточисленних епідемій, яку спричинило гостре заразне захворювання з групи гарячок (найшвидше черевний тиф), позбавила життя дві третини з його більш, ніж 200 родичів. Чжан Чжунцзин вирішив залишити посаду чиновника та повністю присвятити себе медицині, досліджувати ці згубні хвороби та знайти засоби боротьби з ними. Вчений став старанно розшукувати давні повчання, що були пов'язані з медициною, він всюди збирав численні приписи, вивчав медичні канони, співставляв та поєднував отримані з цих джерел відомості з власним багатим досвідом, намагався пов'язати теорію із власною практикою та досвідом клінічної та фармакологічної практики своїх попередників. Крім вивчення теорії, Чжан Чжунцзин продовжував свою медичну практику: він лікував хворих, уважно вивчав дію кожних приписаних ліків, спостерігав за

⁵ Sivin N. Traditional Medicine in Contemporary China, Ann Arbor, 1987, P. 32 [in English].

⁶ Beasley W.G. and Pulleyblank E.G. Historians of China and Japan..., op. cit., P. 74.

симптомами захворювань та протіканням хвороб. Вважається, що помер Чжан Чжунцзин швидше за все у 219 р. Хоча точні дати його народження, смерті та діяльності дещо різняться, але дата 220 рік зазвичай вважається верхньою межею⁷.

Чжан Чжунцзин узагальнює відомості про тогочасні методи лікування внутрішніх людських хвороб, які застосовувались у той час, і створив вчення про методи лікування у залежності від стану хворого та особливостей розвитку і перебігу хвороби.

Чжан Чжунцзин зібрав широкий спектр ефективних медичних рецептів, йому належить авторство «Трактату про різні захворювання тифу». Цей трактат, написаний у II столітті н.е., присвячений лікуванню гострих інфекційних захворювань, зокрема тифу. Він встановив принцип «лікувати за показаннями», який є основним клінічним принципом китайської медицини. У своєму трактаті вчений описав всебічні правила лікування різних гострих інфекційних захворювань, які широко застосовувались у той час. Значну увагу він приділяв також і дослідженню хронічних хвороб, було створено безліч лікарських форм та записано рецепти. Шанхань цзабінлунь («Трактат про різні захворювання тифу») є однією з найважливіших праць у історії китайської медицини. Ключовим внеском «Шанхань цзабінлунь» є систематизація знань про гарячкові стани, розробка нових методів діагностики, зокрема концепції «чотириох видів обстеження», та створення комплексної системи терапії, заснованої на індивідуальному підході до пацієнта з урахуванням його конституціональних особливостей та стадії захворювання. Трактат також містить велику кількість оригінальних лікарських формул, що базуються на рослинних компонентах. Ці дослідження лягли в основу його другої роботи, яка називається «Короткий опис таємниць золоті скриньки». Саме ця робота послужила основою для подальшого розвитку терапії.

Принципи лікування, встановлені шістьма меридіанами, мали велику повагу у наступних поколіннях практикуючих лікарів. Це фундаментальна праця, яка справила революційний вплив на розвиток китайської медицини, є незамінним посібником для студентів-медиків та лікарів, які бажають розширити свої знання в галузі традиційної китайської медицини.

Перу Чжан Чжунцзина належить медичний трактат «Цзінь гуй юй хань цзин». Кожен із розділів цього трактату починається з «виділення головного», загалом тут подано 262 приписи. Цей трактат вважається найдавнішим із відомих нині, де йдеться про внутрішні хвороби, також в ньому мова йде про загальну терапію за допомогою діагностики внутрішніх органів та систем, крім того, тут згадуються зовнішні й жіночі хвороби. У трактаті містяться і рецепти лікування хронічних захворювань органів дихання,

системи кровообігу, травної та сечостатевої систем, порушень обміну речовин, авітамінозів тощо. Вивчав Чжан Чжунцзин і цукровий діабет, який розглядався як «Сяо Хо» – «спрага, що виснажує»⁸.

У 200-210 рр. Чжан Чжунцзин склав медичний трактат «Шанхань цзабінлунь» («Роздуми про гарячкові ураження холодом та різні [внутрішні] хвороби»), що у початковому варіанті складалася із 16 томів (у 16 цзюанях). У трактаті були описані всі клінічні випадки, які спостерігалися Чжан Чжунцзином протягом кількох десятиків років, а також детально розглянуті причини захворювань, методи лікування значної кількості захворювань.

Цей трактат містить у собі 375 різноманітних приписів із використанням 241 лікарського засобу у більш, ніж десятку різних медикаментозних форм (пігулка, настоянка, відвар, розчин, полоскання, мазь, примочка, фумигант, краплі, свічка та ін.). Цей трактат досить часто коментувався (понад 100 разів) та неодноразово перевидавався як у Китаї, так і за кордоном, перекладений на різні мови. Вивченню цього трактату присвячені понад 1000 робіт як китайських, так і зарубіжних авторів.

У згаданому трактаті описані різні симптоми й ознаки захворювань згідно з системою акупунктурних каналів та різні гарячкові хвороби, котрі спричинює патогенний «холод» (хань), що характеризується підвищенням температури тіла (гарячка, жар, пропасниця, тиф тощо). Крім того, трактат містить у собі багато відомостей з фармакології, голковколуювання та дієтології.

Чжаном Чжунцзином було розроблено цілу систему діагностичних та лікувальних методів, яка містить «чотири види діагностики» (си чжень) – огляд (ван); прослуховування та обнюхування (вень); опитування (вень|問); визначення пульсу та пальпація (це). Також він розробив «вісім методів» (ба фа) терапії – проносний, потогінний, блювотний, гармонізуючий внутрішні органи, зміцнюючий (тонізуючий), очищувальний (проти жару), зігрівальний (проти холоду) та розсмоктуючий застої їжі, крові та пнеvmи; Ним були розроблені «вісім основ» (ба ган) визначення патогенезу – інь та ян, поверхня та нутро, холод та жар, недостатність та надмірність⁹. У трактаті було закладено основи визначення принципів лікування на основі комплексної діагностики, було складено безліч рецептів лікарських препаратів, значна частина з яких застосовуються й до наших днів. У лікуванні Чжан Чжунцзин виступав за поєднання лікарської терапії з голковколуюванням та припіканням, рекомендував застосовувати голковколуювання при синдромі жару і припікання – при синдромі холоду. При лікуванні жару та лихоманки Чжан Чжунцзин рекомендував приймати холодні ванни; в західній медичній практиці це стало застосовуватися лише у XIX столітті.

⁷ Zhang Zhongjing. Treatise on Febrile Diseases Caused by Cold (Shanghan Lun), Tr. by Luo Xiwen. Beijing, 1986, 442 p. [in English]. Sivin N. Traditional Medicine in Contemporary China..., op. cit., P. 84.

⁸ Medvei V.C. The History of Clinical Endocrinology: A Comprehensive Account of Endocrinology from Earliest Times to the Present Day, New York: The Parthenon Publishing group, 1993, 576 p. [in English].

⁹ Chzhan Chzhuntszyn, Traktat pro lykhomanni zakhvoriuvannia, vyklykani kholodom (Shankhan Lun) [Treatise on feverish illnesses and cold spells (Shanghan Lun)], Tradytiina kytaiska medytsyna, 1991, P. 45. [in Ukrainian].

У трактаті «Шанхань цзабінлунь» прийнята нумерологізована модель люцзин («шість каналів») – класифікація каналів, хвороб й методів їх лікування, яка спирається на шість пневм «Хуан-ді ней цзин»: три янських та три іньських – «великий ян» (тайян), «малий ян» (шаоян), «янський світ» (янмін), або «кінцевий ян» (цзюейян), і «велика інь» (тайінь), «мала інь» (шаоінь), «кінцева інь» (цзюейін)¹⁰.

Серед основних методів лікування вказані голковколювання, пероральний і під'язиковий прийом ліків, припікання, ошпарювання, місцеве нагрівання і тертя, використання ванн, свічок, клізм, введення води або повітря до вуха. У трактаті зустрічається одна з найдавніших у світі згадок ефедри (махуан), котру варто застосовувати при лікуванні захворювань дихальних шляхів, які супроводжуються задишкою та слабким пульсом. У поєднанні з гілками касії вона стимулює потовиділення при лікуванні застуди, а разом з мигдалем та пластиром застосовується проти астми та кашлю. Також тут подаються вказівки по порятунку тих людей, які щойно повісилися чи вдавилися.

Тут наведено 113 «канонічних приписів» (цзинфан). Прихильники цих приписів сформували спеціальну медичну школу й титулювали їх автора «патріархом лікувальних приписів» (і фан чжи цзу). Книга «Шанхань цзабінлунь» стала основою для подальшого вивчення клінічної медицини. Цю працю Чжан Чжунцзина називали «Біблією медицини», її вивчали всі лікарі традиційної китайської медицини.

З часом, в ході воєн, книга була розділена. Згодом вдалося знайти об'єднати та систематизувати записи Чжан Чжунцзина. Таким чином ним були складені дві книги: «Шан хань лунь» («Розмірковування про пошкодження холодом») і «Цзін куй яо люе» («Короткий нарис з золотої скриньки»). Книга «Шан хань лунь» присвячена хворобам від «ушкодження холодом», а «Цзін куй яо люе» – різним хворобам через внутрішні порушення.

Чжан Чжунцзин і його праця здійснили величезний вплив на подальший розвиток китайської медицини: з часу систематизації книги Ван Шухе і до наших днів в Китаї, поряд з «Су вень» і «Лін шу», книга Чжан Чжунцзина є одним з основних канонів у підготовці лікарів. Нащадки називають Чжан Чжунцзина «святим мудрецем медицини».

Загалом медичні твори епохи Хань, як і більшість інших писемних пам'яток, дійшли до наших днів з чисельними коментарями та доповненнями пізніших авторів, тому у них іноді доволі проблематично відрізнити авторський текст від інтерполяції. Істотну допомогу в цьому можуть надати виявлені нині рукописи оригінальних медичних трактатів ханьського часу.

Виявлені в 1972 році в місті Увей провінції Ганьсу медичні бамбукові дощечки з імператорського поховання часів династії Хань містять записи про рецепти ліків, способи лікування акупунктурою, вони є важливими матеріалами з клінічної медицини, фармакології та акупунктури епохи Хань.

Так, у одному з поховань, датованому поч. II ст. до н. е., вдалося знайти давньокитайські медичні трактати. Серед них трактат по дієтології, керівництво по лікувальній гімнастиці, допомога з лікування методом припікання, а також трактат, який містив в собі різноманітні лікарські рецепти.

Ці трактати є цінним джерелом наших знань не лише про тогочасну китайську медицину, але і важливим матеріалом для вивчення народних вірувань епохи Хань. Рекомендовані в деяких рецептах магичні прийоми, ймовірно, могли викликати певний психотерапевтичний ефект. Для лікування грижі, наприклад, варто було вибрати день синь-мао і, ставши обличчям на схід, вимовити, підтримуючи хворого: «Сьогодні день синь-мао, а ти відтепер будеш Юєм». У день синь-цзи ту саму недугу заговорювали вже інакше і т.д.

Збірник різних рецептів містить 280 розпоряджень, призначених для лікування 52 хвороб (у тому числі судом, нервових розладів, лихоманки, грижі, глистових захворювань, жіночих та дитячих хвороб і т. д.). Серед рекомендованих засобів поряд з ліками, що містять в цілому більше двохсот інгредієнтів, припіканням та голковколюванням згадуються і деякі магичні прийоми. Звертає на себе увагу той факт, що в більш пізніх медичних творах ханьського часу магичні прийоми лікування практично вже не згадуються.

У медичній галузі на основі клінічної практики було створено визначні теоретичні узагальнення. Саме ці узагальнення знайшли своє конкретне вираження у класичному давньокитайському медичному каноні «Трактат про внутрішнє». Цей трактат поділяється на дві частини: «Книга чудес» і «Прості запитання». Автором трактату «Прості запитання» вважали напівміфічного імператора Цинь Шихуанді (повна назва цього трактату «Прості запитання трактату про внутрішнє, який створив імператор Цін Шіхуанді»). Щодо дійсного часу створення цього трактату, то до цих пір серед науковців немає єдиної думки. Найбільш вірогідною можна вважати версію, яка відносить написання цього трактату до епохи Цинь – Хань (тобто до періоду не пізніше III ст. до н.е.). «Книга чудес» – це друга частина трактату, що належить до більш пізніх часів, ніж «Прості запитання». Сучасні дослідники вважають, що її було створено у період Хань. Автор цього трактату намагається пояснити усі фізіологічні та патологічні явища, котрі спостерігаються у організмі людини з точки зору досить таки розповсюдженій у ті часи теорії про існування двох життєвих начал («інь» та «янь» і «п'яти стихій»).

Незважаючи на те, що все ж деякі принципи, які було викладено у цьому трактаті, з точки зору сучасності, багато у чому вимагають уточнень, у цьому творі все ж таки є значна кількість цінних рекомендацій, які можуть свідчити про досить високий рівень розвитку медицини тогочасного Китаю.

У цей самий час була створена книга по фармакології, про яку згадувалося вище – «Трактат про коріння та трави». Ця робота містить у собі опис

¹⁰ Watson Burton. Ssu-ma Ch'ien: Grand Historian of China, New York: Columbia University Press, 1958, P. 53. [in English].

365 лікарських рослин, її вважають найдавнішою у світі фармакопеею¹¹. Ця фундаментальна праця належить перу видатного китайського вченого – лікаря та фармаколога Лі Шичжена. Народився Лі Шичжень у родині потомствених лікарів. Батько Лі Шичжень був відомим та шанованим вченим, працював на посаді лікаря при Імператорській медичній академії. Саме батько став першим вчителем для Лі Шичженья.

З дитинства Лі Шичжень захоплювався не лише медичними книгами, але і книгами про природу. Завдяки тому, що хлопчик ріс у родині лікаря, ще з юних років Лі Шичжень, разом зі своїм батьком, доглядав його пацієнтів, мав можливість вивчати медичні книги та записи, що підтверджує його значний інтерес до медицини.

У тогочасному Китаї вчені та лікарі займали досить невисоке становище в суспільстві, отримували незначний прибуток. Це стало причиною того, чому батько Лі Шичженья вирішив, що його син повинен скласти іспити на посаду державного чиновника. Успішно склавши повітові іспити, Лі Шичжень тричі намагається здати державні, проте безрезультатно¹². І лише через деякий час, батько Лі Шичженья все ж дає згоду на те, щоб його син зайнявся вивченням медицини, і у майбутньому став лікарем. Лі Шичжень зайнявся вивченням стародавніх медичних канонів, згодом досяг значних успіхів у діагностиці й лікуванні захворювань. Він вправно застосовував отримані знання на практиці, і з часом став відомим лікарем.

Успішно вилікувавши сина князя правителя провінції Хубей, Лі Шичженья було призначено керівником місцевої Канцелярії чудового лікування при княжому дворі. Згодом він був рекомендований до Імператорської медичної академії у Пекіні.

Проте Лі Шичженью була не до душі кар'єра чиновника і, він, пославшись на проблеми зі здоров'ям, повернувся додому, де і продовжив медичну практику простого лікаря.

У часи династій Цинь та Хань і наступні періоди (особливо період династії Мін) у Китаї були досягнуті значні успіхи у галузі медицини, і, особливо, у сфері клінічної медицини. Це створило сприятливі умови для розвитку фармакології, яка істотно поповнилася збереженими з давніх часів знаннями про лікарські засоби. Проте існуючі знання потребували узагальнення та систематизації. За цю важливу справу й узявся Лі Шичжень. Ще під час своєї лікарської практики він з'ясував, що у старих книгах з фармакології існує безліч помилок. Тому приступив до написання нової книги. Нова книга з фармакології, автором якої став Лі Шичжень, називалася «Бень Цао ган му» («Трактат про коріння і трави»).

Для написання цієї книги Лі Шичжень протягом довгого часу займався збором та вивченням вже існуючої літератури з фармакології. Він проаналізував кожен лікувальний засіб від історії застосування до його фармакологічних властивостей та результатів

клінічного використання. За допомогою доступних у той час наукових методів дослідження Лі Шичжень вивчив лікарські рослини, а також препарати на їхній основі.

Лі Шичжень вивчав не лише медичні трактати, він також звертався за допомогою до простих людей: так, під час збору лікарських рослин він знайомився з селянами, які з повагою ставилися до самого Шичженья та його батька, й ділилися своїми знаннями про цілительство та ліки, які були відомі лише їм.

Чи Шичженем були відкриті нові ліки, які й до нашого часу продовжують досить високо цінуватися, такі як: жарознижуюче хуан-чінь (шлемник байкальський), та-хуан (лікарський ревень) – бактерицидний засіб, ту-чун – засіб регулювання кров'яного тиску, та-фен-ю – від прокази, і-му-цао (пустирник), ма-хуан – протиастматичний засіб, лей-вань та пинь-ліан – протигельмінтні та ін.¹³

Так, через 27 років наполегливої праці, тричі переписана наново, наукова робота Лі Шичжень «Трактат про коріння і трави» була завершена. Цей трактат складається з 52 томів, загальним об'ємом у 2 млн ієрогліфів та з понад тисячею ілюстрацій. «Трактат про коріння і трави» містить в собі опис 1892 лікарських засобів (переважно рослинного походження), як вже відомих на той час, так і 1479 нових. Всі вони були вивчені та класифіковані, а також у трактаті містилась інформація щодо час збору, способів та методів приготування рослин для лікування.

Отже, «Бень Цао ган му» («Трактат про коріння і трави») містить детальний опис тисяч лікарських рослин, їх властивостей, способів застосування та взаємодії. Лі Шичжень у своїй фундаментальній праці «Бень Цао ган му» не лише зібрав і систематизував знання про лікарські рослини, але й застосував суворий науковий підхід до їх вивчення, включаючи детальний опис морфологічних ознак, місць зростання та фармакологічних властивостей. Завдяки цьому трактат став не лише енциклопедією лікарських рослин, але й стимулював подальші дослідження в галузі фармакології та ботаніки. Багато лікарських засобів, описаних у «Бень Цао ган му», досі використовуються в традиційній китайській медицині та стали основою для розробки нових фармацевтичних препаратів.

Від часу видання Трактату (книга була видана лише після смерті Лі Шичженья) і до наших днів ця праця відіграла неоціненну роль у китайській медицині й фармакології. Сьогодні ця праця є одним із основних навчальних посібників для китайських лікарів. Унікальна цінність цієї праці була визнана не лише на її батьківщині, а й вченими інших країн. Так, «Трактат про коріння і трави» був переведений на англійську, німецьку, французьку, японську, латинську та інші іноземні мови.

Лі Шичжень також вивчав народні методи лікування та доводив безпеку застосування в якості

¹¹ Alekseenko Y.P. Ocherky o kytaiskoi narodnoi medytstsyne [Essays on Traditional Chinese Medicine], Kyev, 1959, P. 123. [in Russian].

¹² Beasley W.G. and Pulleyblank E.G. Historians of China and Japan..., op. cit., P. 114.

¹³ Medvei V.C. The History of Clinical Endocrinology: A Comprehensive Account of Endocrinology from Earliest Times to the Present Day, New York: The Parthenon Publishing group, 1993, 576 p. [in English].

лікарських препаратів так званих «пілюль вічного життя», до складу яких входила ртуть та інші отруйні речовини. У галузі Чжень-Цзю терапії (китайська методика, у якій використовується комбінований вплив лікувального акупунктури, лікувального масажу та прогрівання біологічно активних точок на тілі людини, пов'язаних з роботою всіх внутрішніх органів) Лі Шичжень вніс великий вклад, здійснивши ретельні дослідження восьми судин у праці «Ци цзин ба май као» (Дослідження восьми незвичайних каналів).

Загалом Лі Шичжень написав 11 медичних творів, і лише три з них збереглися до наших часів. Це вже згадуваний «Бень Цао ган му» («Трактат про коріння і трави»), а також «Бін ху май сюе» (Наука про пульс з узбережжя озер) і «Ци цзин ба май као» (Дослідження восьми незвичайних каналів).

У Стародавньому Китаї жило багато відомих лікарів. Так, Цан-гун (II ст. до н.е.) вперше в історії застосував метод клінічного опису хвороб, саме те, що сьогодні називають «історією хвороби», таким чином заклали основи наукового медичного дослідження.

У цей час починає інтенсивно розвиватися хірургія. Історичні матеріали свідчать про те, що відомий тогочасний лікар Хуа То вже робив операції на черевній порожнині. Багаторазові успішні проведення Хуа То таких складних операцій свідчать про те, що застосування анестезуючих і антисептичних засобів у тогочасному Стародавньому Китаї досягло високого рівня. На жаль, відомості про техніку цих операцій наразі відсутні¹⁴.

Давньокитайські лікарі ще у IV-III ст. до н. е. стали застосовувати метод лікування, який отримав згодом широке застосування в традиційній китайській медицині – голковколювання. Надзвичайно цікаві рукописи медичних творів, знайдені в одному з ханських поховань початку II ст. до н. е.

Таким чином, можна констатувати, що у галузі медичної науки у Стародавньому Китаї у період правління династій Цинь та Хань відбувається вдосконалення старих, винайдення та подальший розвиток нових знань. У галузі медицини – застосовують метод клінічного опису хвороб, складають найдавнішу у світі фармакопею, проводять складні хірургічні операції. Всі свої знання стародавні китайці намагалися записати у різноманітні трактати.

Циньсько-Ханьська епоха мала важливе значення для історичного розвитку Китаю та всієї Східної Азії, як, наприклад, греко-римський світ мав для Європи. Стародавньокитайська цивілізація заклала основи тієї культурної традиції, яка простежується у подальшому протягом багатовікової історії Китаю.

Висновки. Епоха перших централізованих імперій була часом блискучого розквіту культурного та наукового життя у Стародавньому Китаї. Цей час став періодом своєрідної кульмінації попередніх культурних досягнень країни. У цей період імперія стає однією з найсильніших у світі, Китай переживає справжній соціально-економічний розквіт.

Саме у цей період китайської історії починають складатися досить сприятливі умови для подальшого

розвитку наукових знань. Тогочасні китайські вчені осмислюють, підводять підсумки, систематизують та аналізують вже накопичені на той час знання про навколишній світ та сміливо йдуть далі. Такий прогрес науки Стародавнього Китаю визначався передовістю її прикладним характером.

Китайська медицина протягом часу існування Циньської та Ханьської імперій досягла значних результатів. Вперше в історії людства було застосовано метод клінічного опису хвороб, починають проводитися складні хірургічні операції. У цей період було завершено формування теоретичної системи китайської медицини, надзвичайно активно велися дослідження лікарських речовин та їх рецептур, акупунктури, діагностики, виявлення причин захворювання та інших аспектів. Було створено найдавніший у світі трактат з фармакології «Трактат про коріння та трави Шеньшуна». Було складено каталог медичних книг, у якому перераховано 36 медичних трактатів, де містилася інформація про різні хвороби. Давньокитайські лікарі ще у IV-III ст. до н. е. стали застосовувати голковколювання, метод припікання, розробили керівництво з дієтології і лікувальної гімнастики, з лікування методом припікання, а також збірку різних рецептів, яка містила 280 приписів, призначених для лікування 52 хвороб. А знаменитий лікар Хуа То вперше застосував місцеву анестезію при порожнинних операціях.

Отже, історія медицини – це невід'ємна частина світової культури. Розвиток медичних знань, так само як і здобутки у інших наукових галузях у Стародавньому Китаї епохи перших централізованих імперій, відіграв значну роль у розвитку світової цивілізації. Саме тут і саме у той час почали формуватися основні галузі науки, види мистецтва та різноманітні літературні жанри. Усі подальші історичні періоди успадкували значну кількість відкриттів у галузі медицини, астрономії, агрономії, механіки, хімії, географії та математики. Наука та культура Стародавнього Китаю цього періоду здійснила значний вплив на античну цивілізацію, антична ж спадщина у свою чергу значно вплинула на формування сучасної європейської та світової культури.

Численні роботи давніх авторів, присвячені медицині, протягом століть були основними лікарськими посібниками. Тогочасні лікарі не залишали спроб знайти причину появи того чи іншого захворювання, а головне вони намагалися підібрати ефективний метод лікування. Деякі досягнення тогочасних вчених актуальні і сьогодні. Ми повинні пам'ятати про наукову спадщину Стародавнього світу з часів зародження медичної науки.

Періоди Цинь та Хань ознаменувалися формуванням фундаментальних основ традиційної китайської медицини. Саме в цей час було закладено теоретичні засади та розроблені практичні методи лікування, які визначали розвиток китайської медицини на тисячоліття вперед.

Ключовим досягненням цього періоду стала систематизація накопичених знань про людський

¹⁴ Sivin N. Traditional Medicine in Contemporary China..., op. cit., P. 84.

організм, хвороби та методи їх лікування. З'явилися перші медичні трактати, такі як «Хуанді Нейцзін», що стали своєрідними енциклопедіями медичних знань того часу. Ці тексти містили детальні описи анатомії, фізіології, патогенезу хвороб, а також методи діагностики та лікування.

Одним з найважливіших теоретичних положень китайської медицини, що сформувалося саме в цей період, є вчення про Інь і Ян, а також п'ять елементів. Ці концепції дозволяли розуміти взаємодію протилежних сил в природі та людському організмі, що було основою для діагностики та лікування захворювань. Китайська медицина розглядала людину як єдину систему, що перебуває у взаємодії з навколишнім середовищем. Тому лікування було спрямоване на відновлення гармонії в організмі, а не на боротьбу з окремими симптомами.

Важливим аспектом китайської медицини того часу було широке використання лікарських рослин. Були розроблені складні формули з використанням рослинних компонентів для лікування різноманітних захворювань. Крім того, активно розвивалися такі методи лікування, як акупунктура та моксотерапія, засновані на впливі на біологічно активні точки.

Пульсова діагностика стала одним з найхарактерніших методів обстеження в китайській медицині. Лікарі навчилися визначати стан внутрішніх органів та характер захворювання за пульсом. Хоча хірургія в той час розвивалася повільніше, ніж інші

розділи медицини, були досягнуті певні успіхи в лікуванні травм і проведенні операцій.

Варто зазначити, що китайська медицина того часу активно взаємодіяла з медичними системами інших народів. Це сприяло її розвитку та збагаченню новими знаннями і методами лікування.

Таким чином, періоди Цинь та Хань стали золотим віком для формування основ традиційної китайської медицини. Саме в цей час були закладені теоретичні засади та розроблені практичні методи лікування, які визначали розвиток цієї медичної системи на тисячоліття вперед. Китайська медицина, що сформувалася в цей період, стала невід'ємною частиною китайської культури і згодом поширилася на інші країни Азії. Сучасна традиційна китайська медицина продовжує розвиватися, спираючись на багатовіковий досвід, закладений в період Цинь та Хань.

Кожолянюк Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Авторка понад 100 наукових публікацій.

Kozholianko Olena – Doctor of Philosophy (PhD in History), Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. Author of over 100 scientific publications.

Received: 7.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© O. Kozholianko, 2024